

RINALDO BERTOLINO
UNIVERSITATEA DIN TORINO
DICTOR HONORIS CAUSA 1999

**Demnitatea omului și libertatea conștiinței
în actuala "epocă a drepturilor"
Prof. univ. dr. Rinaldo Bertolino**

În fața tragediei unui practic al treilea război mondial, care se consumă în inima Europei, în țări vecine țărilor noastre, României și Italiei; care este purtat sub motivul oficial al unei intervenții cu caracter umanitar pentru reinstalarea drepturilor violate ale omului și ale popoarelor; care vede masacre ale unor populații fără apărare și ruina unei economii industriale necesare supraviețuirii zilnice a unor familii fără vină; care marchează revenirea exodurilor biblice în deșertul unei civilizații de acum avansate; care - nu în ultimul rând - pare să fi atins punctul cel mai înalt, în sens negativ, al opoziției dintre confesiunile religioase și dintre etnii; dintre foarte civilizate țări ale Estului și altele foarte dezvoltate ale Vestului european, trebuie să ne întrebăm cu îngrijorare ce se întâmplă cu pretinsa convingere, proprie celei mai bune științe juridice contemporane, că în zilele noastre am trăi într-o adevărată "epocă a drepturilor".

Un numitor comun pare, într-adevăr, să se fi afirmat în cultura contemporaneității noastre: este vorba de cotitura, în raport cu tradiția și cu religia trecutului, către omul înțeles ca "ca punct de plecare, mijloc și criteriu al atitudinii proprii față de lume". Nucleul și punctul focal al conștiinței moderne ar depinde de libertatea omului concepută în sens autonom, a unui subiect "conștient de sine însuși, care se autodetermină și se autoexplică". Începutul noii epoci în istoria gândirii europene și "marea cotitură antropocentrică" în filozofie, își au punctul de plecare în Decartes, prin absolutizarea conștiinței subiective revedenticate de filozoful francez prin umanul "a gândi".

Acestei *modernități* a drepturilor omului nu trebuie totuși să-i ascundem ambivalența permanentă, când nu este vorba de ambiguitate: drepturile umane, care, pe de o parte, pun în prim plan *ethosul* modern al libertății și, de cealaltă parte, se referă în mod constant la experiențele istorice de injustiție, reprezintă, într-adevăr, și un fenomen de *criză* a modernității.

Esperanto sau *koiné* (limbă comună) a diverselor limbi și culturi ale lumii; moment unificator al unui unitar *ius gentium*; chiar nuvelă 'constituție' a noului drept internațional - dar și *noul drept natural al umanității* și motiv al speranței umanității -, drepturile umane reprezintă punctul de convergență al celor mai diverse ideologii teoretice și al celor mai diverse tradiții spirituale. La capătul drumului lor se pretinde realizată "reconcilierea gândirii creștine cu una dintre cele mai înalte expresii ale gândirii raționaliste și laice"; reprezintă tentativa generoasă de a introduce în instituțiile politice și în societatea tuturor statelor "raționalitatea subînțeleasă de valorile creștine și de anumite mari concepte 'laice' ale tradiției iluministe".

În știința actuală a dreptului nu este însă dat să ajungem la un consens facil în ce privește *valoarea juridică* a drepturilor omului. Dacă pentru Häberle timpul și cultura drepturilor fundamentale sunt un aspect al temei 'cultura timpului și a constituției', iar pentru Cassese cultura drepturilor umane este "o 'galaxie' ideologico-normativă în rapidă expansiune", există unii care pot observa că, "adesea, în mod eronat, drepturile omului sunt considerate numai o armă politică" și că "în lumina faptelor, nici o formă de guvernare nu pare să prețuiască suficient, în zilele noastre, toate drepturile individuale ale omului".

Accente diferite și în ce privește semnificația istorico-culturală a drepturilor umane: în mare parte, "invenție neîndeplinită"; ele ar avansa mult mai lent decât puterea

economică, politică și tehnologică și limbajul lor ar rămâne “ambiguu, puțin riguros și, adesea, folosit retoric”; lor le aparține sectorul în care este mai mare diferența dintre poziția normelor și aplicarea lor efectivă. Desigur, ele reprezintă o istorie “încă neîncheiată și nu întotdeauna liniară”, poate “inachévable” (incompletă).

Este, totuși, adevărat că firul conducător al istoriei ideilor în Occident a constat în “aprofundarea conceptului de demnitate a ființei umane”. Realizarea acesteia a postulat pluralismul și întrepătrunderea diverselor civilizații și sisteme sociale, complementaritatea gândirii laice și a celei religioase.

În ce privește recunoașterea, în preambulul și în art. 1 al Declarației Universale a drepturilor omului (1948) al “demnității inerente a tuturor membrilor familiei umane” - însă mult mai mult ar trebui subliniată ‘credința’ pe care Statutul Națiunilor Unite o profesează “în drepturile fundamentale ale omului, în demnitatea și în valoarea ființei umane” - se afirmase că valoarea supremă a persoanei, atunci atât de puternic recunoscută, introducea un “nou concept de om”, care “pune(a) capăt ideii creștine și europene a omului ca rațiune și libertate... valoare inviolabilă și principiu constitutiv al oricărei vieți sociale și istorice”.

Sensul dreptului - iar mai înainte al moralei - constă, într-adevăr, în a recunoaște “mai întâi câtorva, iar apoi multora, în final, tuturor, demnitatea persoanei, omul devenind subiect al structurii, iar apoi persoană, în atributele esențiale”. Omul modern, care a pierdut orice măsură de referință până la a deveni măsura lui însuși, își bazează centrul normativ imutabil pe propria demnitate: în aceasta se află baza dreptului său *la* drepturi; în sine se află justificarea ultimă a dreptului, dreptul ‘global’.

Există conștiința clară că conceptul și problema demnității umane sunt sigur mai vaste decât acelea ale drepturilor; dar în aceasta se întărește ‘dreptul fundamental rezumativ’ al tuturor celorlalți: este constatarea unicității de neînlocuit a fiecărui om, despre care, în același timp, se poate afirma că este și un ‘*concretum universale*’.

În actualele democrații pluraliste s-a ajuns astfel la configurarea unui “concept normativ unitar al persoanei umane”; la recunoașterea explicită, pentru a ne exprima astfel, că nu ‘totul este politică’. Intereselor Statului, ca supremă valoare morală, le este mereu opozabil “faptul simplu și universal” că omul este un om. Drepturile umane fundamentale, înrădăcinate în structura esențială a omului, opun, astfel, rezistența maximă competenței puterii normative.

Înainte dreptului stă persoana cu statutul său ontologic de ființă morală; ca ‘valoare suprapozitivă’, demnitatea omului este în măsură să limiteze ordinea Statului. Calitate intrinsecă condiției umane, posedată doar prin faptul de a fi om, demnitatea este adevărata “*graniță* a libertăților protejate constituțional”. Expresia ‘demnitate umană’ primește, de asemenea, caracterul de normativitate “atât ca fapt istoric cât și ca expresie actuală a unei exigențe perene a *omului* ca subiect și protagonist al istoriei”.

Conceptul de *Menschenwürde*, o dată acceptat în valența sa normativă, a fost introdus ca principiu cu putere normativă de grad constituțional (un adevărat *Verfassungsbegriff*) în multe texte juridice, de diverse ranguri și densități, constituționale și internaționale. Statul constituțional european de după al doilea război mondial pornește de la demnitatea persoanei.

În ce privește actele și documentele internaționale, mă limitez aici la a aminti, printre cele mai recente, Declarația libertăților și a drepturilor fundamentale (sunt enumerate 28 dintre acestea), aprobată de Parlamentul european pe 12 aprilie 1989, care

are ca primă valoare demnitatea persoanei umane. Deja Actul final al Conferinței de Securitate și Cooperare în Europa (Helsinki, 1975) recunoscuse (sub. VII.21) că “drepturile civile, politice, economice, sociale, culturale și celelalte... derivă toate din demnitatea inerentă persoanei umane și sunt esențiale pentru dezvoltarea sa liberă și deplină”. Foarte recenta, în fine, Declarație de la Viena, adoptată de Conferința mondială a Națiunilor Unite asupra drepturilor omului (14-25 iunie 1993) a “recunoscut și afirmat că toate drepturile umane derivă din demnitatea și din valoarea inerentă persoanei umane și că persoana... este subiectul central al drepturilor umane și al libertăților fundamentale și că, prin urmare, trebuie să fie beneficiarul principal și trebuie să participe activ la realizarea acestor drepturi și libertăți”.

Demnitatea umană și drepturile omului, care sunt fundamentale pentru că ‘crează’ structura, sfârșesc astfel prin a fi valorile-bază ale sistemului constituțional modern și, aproape, normele sale etice obiective. Din valori superioare, metajuridice și metapolitice, dotate cu autoevidență și participante la sensul comun, într-atât încât să primească - drept ‘valori ale civilizației’ - o legitimare dincolo de structură, la sfârșitul secolului al XX-lea, drepturile umane par să se fi organizat, de acum, într-un sistem juridic coerent, grație dublului proces al diacroniei istoriei în sincronia judecății.

Dacă noul sistem constituțional a înlocuit vechea organizare medievală, demnitatea umană redescoperită nu a lăsat-o deoparte pe cea creștină. Drepturile omului, exigență morală și politică preexistentă dreptului, au sfârșit, dimpotrivă, prin a restabili legătura dintre lumea religioasă-morală și lumea dreptului, depășind groapa care, din secolul al XVIII-lea, se săpase între *ethosul conștiinței* și *drept*, când conștiința se interiorizase, iar dreptul se exteriorizase, și au pus punct - sperăm, definitiv - netei separări a dreptului de morală și de istorie. Drepturile omului repropun, într-o anumită măsură, actualitatea dreptului natural, dacă acesta - cum a zis Alberto Magno - “non est nisi in principiis ultimis iuris humani, et est ipsa principia”.

În definitiv, drepturile umane au provocat ‘umanizarea’ dreptului: un drept pe măsura omului, în care legea însăși sfârșește prin a fi măsurată prin structura ființei-om. S-a realizat, astfel, o mare revoluție *juridico-politică* (pentru Cotta, a doua mare revoluție culturală din secolul al XX-lea, împreună cu cea *cosmo-antropologică*); s-a încercat să se construiască un fel de “nouă ‘lex terrae’, un drept constituțional comun, bazat pe drepturile fundamentale ale omului”.

În fața noii concepții a drepturilor, a dreptului și a statului constituțional al valorilor, dar și pentru enorma tragedie a secolului nostru care a văzut și vede brutal călcate în picioare drepturile omului, gândirea creștină și gândirea juridică contemporană au devenit definitiv conștiente că demnitatea omului se bazează pe faptul de a fi el însuși *radicitus*; pe libertatea sa de conștiință.

Conștiința îl face pe om demn de a fi om. Ea este “nucleul cel mai secret și cel mai sacru al omului, în care el se găsește singur cu Dumnezeu, a cărui voce se aude în intimitatea proprie” (*Gaudium et Spes* 16). “În interiorul său”, continuă Conciliul Vatican II (*GS*. 14), omul “transcende universul: la această profundă interioritate se întoarce el, când se adresează inimii, acolo unde îl așteaptă Dumnezeu, care scrutează inimile, acolo unde sub privirea lui Dumnezeu el își decide destinul”. În sfârșit (*GS* 16): “Omul are, în realitate, o lege scrisă de Dumnezeu în inima sa: *supunerea față de ea este demnitatea însăși a omului*, și după aceasta va fi el judecat”.

În numele conștiinței, justificatoare a demnității umane și a libertății sale, prima și fundamentală între toate drepturile omului, așa se poate spune cu adevărat la sfârșitul celui de al doilea mileniu al istoriei creștine că cultura laică și umanismul creștin, Biserica și lumea, Dumnezeu și omul s-au întâlnit din nou.

Libertatea conștiinței, în natura sa istorică și dinamică, este pentru Biserică mărturia transcendenței persoanei și, pentru aceasta, și sinonimă cu recunoașterea demnității și integrității omului. Biserica - a declarat cu puternică pasiune Giovanni Paolo II (*Redemptoris missio*, n. 39) - “propune, nu impune nimic: ea respectă persoanele și culturile și se oprește în fața *altarului conștiinței*”. Adevărul nu se impune decât prin el însuși: a nega unei persoane libertatea deplină a conștiinței și, în special, libertatea de a căuta adevărul, înseamnă a nega dreptul însuși al fiecărui om.

Și actuala cultură juridică a drepturilor umane și ‘puternica’ concepție laică a statului democratic și pluralist al valorilor au ajuns la același rezultat al rolului de neînlocuit al demnității conștiinței umane.

La același rezultat au ajuns, în sfârșit, actuala ordine internațională și statul constituțional modern al drepturilor. În aceste structuri, conținutul dreptului general al personalității se poate considera de acum determinat de autocomprehensiunea titularului; libertatea conștiinței, aproape ‘centura de siguranță’ care asigură în cadrul structurii inviolabilitatea spațiului demnității fiecărei persoane umane, constituie, prin excelență, *Urgrundrecht*-ul său; de la concepția inițială obiectivată a libertății, bazată pe *habeas corpus*, am trecut, de acum - cum, în mod fericit, s-a sugerat - la dreptul libertății ca *habeas animam*, arhetip al oricărui tip de drept uman.

S-a confirmat că în statul democratic pluralist persoana, “în totalitatea energiilor sale expresive”, trebuie situată “în esența sa ideală (în sine), în vârful sistemului constituțional”: cu exactitate, până la punctul că principiul personalității umane, înțeles ca valoare primară, “referit la fiecare individ în parte, apare dotat cu o normativitate proprie atât de elevată, încât adaptează structura juridică la propriile fundamentale exigențe de universalitate”.

Libertatea conștiinței, bază a însăși concepției drepturilor, centru al tuturor libertăților, a devenit astfel piatra de temelie a edificiului drepturilor umane, “factorul esențial și determinant” al drepturilor omului în ‘noua’ tradiție.

Dar calea drepturilor omului este încă lungă: o arată actuala tragedie din Serbia și din Kosovo. Lung i-a fost drumul, de altfel, și până astăzi: de la drepturile primei până la cele ale actualei a patra generații. Acesta este drumul, greu și de lungă durată, al întregii umanități: al statelor, al Bisericilor, al tuturor oamenilor cu bunăvoință.

Drepturile omului, înțelese în conștiință, maturizate în istorie, sunt într-adevăr, un proiect permanent pentru viitor, pe care stă în puterea fiecăruia dintre noi, cu inteligența minții și cu pasiunea voinței, să-l stabilim și să-l realizăm, ca să apară noi ceruri și un nou pământ.

**Dignità dell'uomo e libertà di coscienza
nella odierna "età dei diritti"
Prof. univ. dott. Rinaldo Bertolino**

Di fronte alla tragedia di una terza guerra praticamente mondiale, che si consuma nel cuore dell'Europa, in Paesi vicinissimi ai nostri, di Romania e Italia; che è voluta con la dichiarata ragione di un intervento di carattere umanitario per il ripristino di diritti violati dell'uomo e dei popoli; che vede massacri di popolazioni civili inermi e la rovina di una economia industriale necessaria alla quotidiana sopravvivenza di famiglie incolpevoli; che segna il ritorno di esodi biblici nel deserto di una civiltà oramai avanzata; che - non da ultimo - sembra avere toccato il punto più alto, al negativo, di contrapposizione tra confessioni religiose e tra etnie; tra civilissimi Paesi dell'Est e altri molto sviluppati dell'Ovest europeo, v'è pensosamente da chiedersi che ne è della pretesa convinzione, propria della migliore scienza giuridica contemporanea, che si vivrebbe oggi in una vera 'età dei diritti'.

Un denominatore comune sembra infatti essersi affermato nella cultura della nostra contemporaneità: si tratta della svolta, rispetto alla tradizione e alla religione del passato, verso l'uomo inteso come "punto d'inizio, mezzo e criterio del proprio atteggiamento verso il mondo". Il nucleo e il punto focale della coscienza moderna starebbero nella libertà dell'uomo concepita in senso autonomo, di un soggetto "consapevole di se stesso, che si autodetermina e si autospiega". È a Cartesio che si riconduce l'inizio della nuova epoca nella storia del pensiero europeo e la "*grande svolta antropocentrica*" nella filosofia, per l'assolutizzazione della coscienza soggettiva rivendicata dal filosofo francese con l'umano 'pensare'.

Di questa *modernità* dei diritti dell'uomo non è tuttavia da tacere il limite della permanente ambivalenza, quando non della ambiguità: i diritti umani, che da un lato mettono a fuoco l'*ethos* moderno della libertà e dall'altro fanno costante riferimento a esperienze storiche di ingiustizia, rappresentano infatti anche un fenomeno di *crisi* della modernità.

Esperanto o *Koiné* delle diverse lingue e culture del mondo; momento unificatore di un unitario *ius gentium*; addirittura novella 'costituzione' del nuovo diritto internazionale - ma anche il *nuovo diritto naturale dell'umanità* e ragione della speranza della umanità -, i diritti umani rappresentano il punto di convergenza delle più diverse ideologie teoriche e delle più diverse tradizioni spirituali. Alla fine del loro cammino si pretende avvenuta "la riconciliazione del pensiero cristiano con una delle più alte espressioni del pensiero razionalistico e laico"; rappresentano il tentativo generoso di introdurre nelle istituzioni politiche e nella società di tutti gli Stati la "razionalità sottesa dai valori cristiani e da certi grandi concetti 'laici' della tradizione illuministica".

Nella scienza attuale del diritto non è però dato raggiungere un facile consenso sul *valore giuridico* dei diritti dell'uomo. Se per Häberle il tempo e la cultura dei diritti fondamentali sono un aspetto del tema 'cultura del tempo e della costituzione' e per Cassese quella dei diritti umani è "una 'galassia' ideologico-normativa in rapida espansione", v'è chi può osservare che "erroneamente si considerano spesso i diritti dell'uomo solamente come un'arma politica" e che "alla luce dei fatti, nessuna forma di governo sembra oggi tenere in sufficiente conto tutti i diritti individuali dell'uomo".

Accenti difformi anche quanto al significato storico-culturale dei diritti umani: "invenzione ineseguita" in larga parte; essi avanzerebbero molto più lentamente che non

il potere economico, politico e tecnologico ed il loro linguaggio rimarrebbe "ambiguo, poco rigoroso e spesso usato retoricamente"; il loro è il campo in cui sarebbe maggiore il divario tra la posizione delle norme e la loro effettiva applicazione. Di certo essi rappresentano una storia "non ancora conclusa e non sempre lineare", forse "inachévable".

È tuttavia vero che il filo conduttore della storia delle idee in Occidente è consistito nell'"approfondimento del concetto di dignità della persona umana". La realizzazione di questa ha postulato il pluralismo e la compenetrazione di diverse civiltà e sistemi societari, la complementarità medesima di pensiero laico e di quello religioso.

A proposito del riconoscimento, nel preambolo e nell'art. 1 della Dichiarazione Universale dei diritti dell'uomo (1948) della "dignità inerente a tutti i membri della famiglia umana" - ma molto più sarebbe da sottolineare la 'fede' che lo Statuto delle medesime Nazioni Unite professa "nei diritti fondamentali dell'uomo, nella dignità e nel valore della persona umana" - si era affermato che il valore supremo della persona, allora tanto vigorosamente riconosciuto, introduceva un "nuovo concetto di uomo", che "mette(va) capo all'idea cristiana ed europea dell'uomo come ragione e libertà ... valore inviolabile e principio costitutivo di ogni vita sociale e storica".

Il senso del diritto - e prima ancora della morale - consiste infatti nel riconoscere "prima ad alcuni, poi a molti, infine a tutti, la dignità della persona, l'uomo divenendo soggetto nell'ordinamento e poi persona, negli essenziali attributi". L'uomo moderno, che ha perduto ogni misura di riferimento sino a divenire misura di se stesso, fonda l'immutabile centro normativo nella propria dignità: in essa è il fondamento del suo diritto *ai* diritti; è in sé la giustificazione ultima del diritto, il diritto 'globale'.

V'è indubbia consapevolezza che il concetto e il problema della dignità umana è certamente più vasto di quello dei diritti; ma in essa si ravvisa il 'diritto fondamentale riassuntivo' di ogni altro: è la constatazione della unicità insostituibile di ogni uomo, del quale al tempo stesso può predicarsi che egli è anche un '*concretum universale*'.

Nelle odierne democrazie pluralistiche si è così addivenuti alla configurazione di un "unitario concetto normativo di persona umana"; all'esplicito riconoscimento, quanto a dire, che non 'tutto è politica'. Agli interessi dello Stato come supremo valore morale risulta sempre opponibile il "semplice e universale fatto" che l'uomo è un uomo. I diritti umani fondamentali, radicati nella struttura essenziale dell'uomo, oppongono così la massima resistenza alla competenza del potere normativo.

Prima del diritto sta la persona nel suo statuto ontologico di essere morale; come 'valore soprapositivo', la dignità dell'uomo è in grado di limitare l'ordine dello Stato. Qualità intrinseca alla condizione umana, posseduta per il solo fatto di essere uomo, la dignità è il vero "*con-fine* delle libertà costituzionalmente protette". L'espressione 'dignità umana' assume inoltre il carattere della normatività "sia come fatto storico sia quale espressione attuale di una esigenza perenne dell'*uomo* come soggetto e protagonista della storia".

Il concetto di *Menschenwürde*, una volta assunto nella sua valenza normativa, è stato introdotto quale principio precettivo di grado costituzionale (vero e proprio *Verfassungsbegriff*) in molti testi giuridici, di diverso rango e spessore, costituzionali e internazionali. Lo Stato costituzionale europeo del dopoguerra muove dalla dignità della persona.

Quanto ad atti e documenti internazionali, mi limito qui a ricordare tra i più recenti la Dichiarazione delle libertà e dei diritti fondamentali (ne sono enumerati ben ventotto), approvata dal Parlamento europeo il 12 aprile 1989, che ha come primo dei valori la dignità della persona umana. Già l'Atto finale della Conferenza sulla Sicurezza e la Cooperazione in Europa (Helsinki, 1975) aveva però riconosciuto (sub. VII.21) che i "diritti civili, politici, economici, sociali, culturali ed altri ... derivano tutti dalla dignità inerente alla persona umana e sono essenziali al suo libero e pieno sviluppo". Recentissima, infine, la Dichiarazione di Vienna, adottata dalla Conferenza mondiale delle Nazioni sui diritti dell'uomo (14-25 giugno 1993), ha "riconosciuto e affermato che tutti i diritti umani derivano dalla dignità e dal valore inerente alla persona umana, e che la persona ... è il soggetto centrale dei diritti umani e delle libertà fondamentali, e che di conseguenza deve essere il beneficiario principale e deve partecipare attivamente alla realizzazione di tali diritti e libertà".

La dignità umana e i diritti dell'uomo, che sono fondamentali perché 'fondano' l'ordinamento, finiscono pertanto con l'essere i valori-base del moderno sistema costituzionale e, quasi, le sue norme etiche oggettive. Da valori superiori, metagiuridici e metapolitici, dotati di autoevidenza e partecipi del senso comune, tanto da ricevere - quali 'valori di civiltà' - una legittimazione al di fuori dell'ordinamento, alla fine del sec. XX i diritti umani sembrano essersi ormai ordinati in un sistema giuridico coerente, grazie al duplice processo della diacronia della storia nella sincronia della ragione.

Se il nuovo sistema costituzionale ha sostituito il vecchio ordine medioevale, la dignità umana riscoperta non ha accantonato quella cristiana. I diritti dell'uomo, esigenza morale e pratica preesistente al diritto, hanno finito anzi per ripristinare il legame tra il mondo religioso-morale e il mondo del diritto, superando il fossato che dal XVIII secolo si era venuto scavando tra *ethos della coscienza* e *diritto*, quando la coscienza si era interiorizzata ed il diritto si era esteriorizzato, e hanno posto fine - si spera definitivamente - alla netta separazione del diritto dalla morale e dalla storia. I diritti dell'uomo ripropongono in qualche misura l'attualità del diritto naturale, se esso - come aveva insegnato Alberto Magno - "non est nisi in principiis ultimis iuris humani, et est ipsa principia".

I diritti umani hanno in definitiva provocato l'umanizzazione' del diritto: un diritto a misura d'uomo, nel quale la legge stessa finisce con l'essere misurata sulla struttura dell'essere-uomo. Si è in tal modo realizzata una grande rivoluzione *giuridico-politica* (per Cotta, la seconda grande rivoluzione culturale del sec. XX, insieme con quella *cosmo-antropologica*); si è cercato di costruire una sorta di "nuova 'lex terrae', un diritto costituzionale comune, incentrato sui diritti fondamentali dell'uomo".

Di fronte alla nuova concezione dei diritti, del diritto e dello Stato costituzionale per valori, oltre che per l'immane tragedia del nostro secolo che ha visto e vede brutalmente calpestati i diritti dell'uomo, il pensiero cristiano e il pensiero giuridico contemporaneo hanno pienamente preso definitiva coscienza che la dignità dell'uomo è fondata sul suo essere *radicitus* se stesso; nella sua libertà di coscienza.

La coscienza fa l'uomo degno di essere uomo. Essa è "il nucleo più segreto e il sacrario dell'uomo, dove egli si trova solo con Dio, la cui voce risuona nell'intimità propria" (*Gaudium et Spes* 16). "Nella sua interiorità", prosegue il Concilio Vaticano II (*GS*. 14), l'uomo "trascende l'universo: a questa profonda interiorità egli torna, quando si volge al cuore, là dove lo aspetta Dio, che scruta i cuori, là dove sotto lo sguardo di Dio

egli decide del suo destino". Finalmente (GS. 16): "L'uomo ha in realtà una legge scritta da Dio dentro al suo cuore: *obbedire ad essa è la dignità stessa dell'uomo*, e secondo questa egli sarà giudicato".

Nel nome della coscienza, giustificatrice della dignità umana e della sua libertà, primario e fondamentale tra tutti i diritti dell'uomo, può così davvero dirsi che alla fine del secondo millennio di storia cristiana, cultura laica e umanesimo cristiano, Chiesa e mondo, Dio e uomo, si siano nuovamente incontrati.

La libertà della coscienza, nella sua natura storica e dinamica, è per la Chiesa la testimonianza della trascendenza della persona e, per ciò anche, sinonimo del riconoscimento della dignità ed integrità dell'uomo. La Chiesa - ha dichiarato con forte passione Giovanni Paolo II (*Redemptoris missio*, n. 39) - "propone, non impone nulla: essa rispetta le persone e le culture, e si arresta dinnanzi *all'altare della coscienza*". La verità non s'impone che per se stessa: negare a una persona la piena libertà di coscienza, e specialmente la libertà di cercare la verità, è negare il diritto stesso di ogni uomo.

Anche la odierna cultura giuridica dei diritti umani e la 'forte' concezione laica dello Stato democratico e pluralista per valori sono approdate all'uguale risultato dell'insostituibile ruolo della dignità della coscienza umana.

Al medesimo risultato è finalmente pervenuto l'odierno ordine internazionale e il moderno Stato costituzionale dei diritti. In questi ordinamenti il contenuto del generale diritto di personalità può dirsi ormai determinato dall'autocomprensione del titolare; la libertà di coscienza, quasi la 'cintura di sicurezza' che nell'ordinamento assicura l'invulnerabilità dello spazio della dignità di ogni persona umana, ne è, per antonomasia, l'*Urgrundrecht*; dalla primitiva concezione oggettivata della libertà, fondata sull'*habeas corpus*, si è ormai passati - come si è suggerito felicemente - al diritto di libertà come l'*habeas animam*, archetipo di ogni tipo di diritto umano.

Si è avverato che nello Stato democratico pluralista la persona, "nella totalità delle sue potenzialità espressive", venga collocata "nella sua essenza ideale (in sé), al vertice del sistema costituzionale": precisamente fino al punto che il principio della personalità umana, inteso come valore primario, "riferito a ciascun individuo, appare dotato di una normatività propria tanto elevata da conformare l'ordinamento giuridico alle proprie imprescindibili esigenze di universalità".

La libertà di coscienza, fondamento della concezione stessa dei diritti, centro di ogni libertà, è divenuta in tal modo la pietra angolare dell'edificio dei diritti umani, il "fattore essenziale e determinante" dei diritti dell'uomo della 'nuova' tradizione.

Ma il cammino dei diritti dell'uomo è ancora lungo: lo insegna la attuale tragedia in Serbia e nel Kosovo. Lungo ne è stato del resto, sino ad oggi, il percorso: dai diritti della prima a quelli della odierna quarta generazione. È questo il cammino, faticato e diuturno, della intera umanità: degli Stati, delle Chiese, di tutti gli uomini di buona volontà.

I diritti dell'uomo, appresi nella coscienza, maturati nella storia, sono infatti un permanente progetto per il futuro, che sta a ciascuno di noi, con intelligenza di mente e con passione di volontà, disegnare e realizzare, perché sorgano finalmente cieli nuovi e una nuova terra.